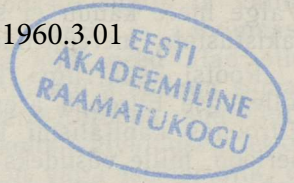

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1960.3.01>

MÕNINGAID KÜSIMISI EESTI ALA ÜHENDAMISEST VENEMAAGA

A. VASSAR,
ajalookandidaat

Eesti rahva ajalugu ei ole vaene poliitilistest sündmustest ja pööretest. Nendest tähtsaimaks pärast muistset vabadusvõitlust ja enne Oktoobrirevolutsiooni on vaieldamatult Põhjasõda, mille käigus Eesti ala ühendati Venemaaga. Kuigi tänavu 10. oktoobril täitub tegeliku ühendamise lõpuleviimisest juba 250 aastat, ei saa ometi öelda, et seda väga ulatuslike tagajärgedega sündmust oleks Eesti historiograafias käsitletud vajaliku põhjalikkusega.

See muidugi ei tähenda, et ajaloolased ja publitsistid poleks selle pöördelise ajajärgu vastu tundnud. Hoopis vastupidi, seda on käsitletud arvukad autorid, kuid nende huvi on enamasti olnud tendentslik ja seisnud valitsevate ekspluateerivate klasside ühiskondlik-poliitiliste eesmärkide teenistuses. Sellest tingitud moonutustest ja võltskontseptsioonidest on mõndagi ladestunud meie kaasaegsegi põlvkonna teadvusse — peamiselt sellepärast, et omaaegsetele käsitlustele ei ole veel küllaldaselt vastukaaluks marksistlikke uurimusi. Seepärast on Eesti ala Venemaaga ühendamise õige hindamine ja käsitlemine oluline ning aktuaalne ka tänapäeval, kommunismi laiahaardelise ülesehitamise ajajärgul, sest see aitab süvendada eesti rahva ajaloo tundmist, tema ajaloolise seose mõistmist vene rahvaga ning tugevdab meie maa rahvaste sõpruse ideoloogiat.

Tuginedes Nõukogude ajaloolaste viimase aja uurimistööde tulemustele on alljärgnevas püütud tähelepanu keskendada mõningaile sellistele küsimustele, millede lähem käsitlemine aitab paremini mõista Eesti ala Venemaaga ühendamise ajaloolist tähtsust.

*

Põhjasõja eellugu alustatakse sageli XVII sajandi lõpu majandusliku ja poliitilise olukorra iseloomustamisega. Õigus aga on neil autoreil, kes selle sõja põhjuste käsitlemist alustavad nn. Balti küsimuse ajaloolise analüüsiga.¹ On ilmne, et Põhjasõja paratamatus oma juurtes sajandide tagasi ulatub aega, mil saksa ja skandinaavia ristsõdijad Läänemere idarannikul rajasid Vene-vastase agressiooni platsdarmi, eriti aga XVI sajandi teise poole ja järgmise algusse, mil Rootsi endale soodsat rahvusvahelist olukorda kasutades järjest laiendas siin oma anastusi

¹ B. F. Poršnev on käsitletud küsimust veel laiemast aspektist, nn. «Ida-barjääri» süsteemi vastu peetud võitluse seisukohalt. — Vt. tema artiklit «К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV—XVIII веках», Ученые записки Академии общественных наук, выпуск II, М., 1948, lk. 5—33.

ning lõpuks Venemaa Läänemerest täiesti ära lõikas. Rootsi katsed sama teha ka põhjas, Valge mere ääres, kukkusid küll läbi, kuid pikk tee Valt mere kaudu ei suutnud rahuldada kasvava Venemaa vajadusi takistusteta mereühenduste järele Lääne-Euroopaga, nagu vastupidigi.

Rootsi «suurriigi» kujunemist on võimatu mõista, asetamata teda tolleaegse Euroopa arengu raamidesse. XVI—XVII sajand on Lääne-Euroopas kapitalismi koidik, esialgse akumulatsiooni ja manufaktuuri periood, mille võsudeks on koloniaalsüsteem, kaubandussõjad, kaasaegne fiskaalsüsteem, proteksionism jne.² Need nähtused kujunesid välja eelkõige tolle aja arenenumates maades, kuid nendesse seostesse tõmmati teatud hilinemisega ka Rootsi, eriti Hollandi, Prantsusmaa ja Inglismaa kaudu. Teiste majanduslike ja poliitiliste põhjuste kõrval tingis Rootsi arengut selles suunas eelkõige kodumaise mäetööstuse ja metallitöötlemise manufaktuuride arenemine, eriti aga suured edusammud raua ja vase tootmises XVI sajandi lõpul ja XVII algul. Üha visamalt hakkas Rootsi taotlema kaubanduslikku hegemooniat Läänemerel, eelkõige kogu Vene väliskaubanduse haaramist enda kätte. Vastavalt sellele muutus tema välispoliitika nüüd eriti agressiivseks — ahnelt püüti vallutada järjest rohkem võõraid maid Läänemere ida- ja hiljem ka lõunarannikul. Rootsi vallutuspoliitika viis tema vahekordade teravnemisele teiste Läänemeriikidega — Venemaaga, Poolaga, Taaniga, Saksamaaga. Kuid väike Rootsi ei suutnud majanduslikult kanda äärmiselt agressiivseks kujunenud vallutuspoliitikat kaubandusliku hegemoonia taotlemisel. See muutis ta suurte Euroopa riikide subsiidiumide kasutajaks ning nende kondotjeeriks.³ Kõik see ergutas veel rohkem Rootsi valitsevate kihtide ambitsioone. Neid kihte rikastav, kuid rahvahulkadele äärmiselt kalliks minev Rootsi suuruseajastu välispoliitika põhjustas ka vallutatud võõraste provintside halastamatut väljakurnamist. Gustav Adolfi ajal kasvasid riigi sissetulekud 600 tuhandelt hõbetaalrilt 1613. aastal 3,2 miljonile hõbetaalrile 1632. aastal, seega enam kui viiekordseks. Olulise osa sellest andis eesti ja läti rahvas, keda sellal koormati uute maksudega. 1630. aastal näiteks kandsid Eesti- ja Liivimaa umbes ühe kolmandiku Rootsi sõjakuludest.

Tänini on vähe tähelepanu pööratud sellele, et Rootsi suuruseajastu XVII sajandil on omapärane vaste sama ajajärgu eesrindlike Euroopa riikide arengule ning osa samalaadsest protsessist, muidugi Rootsi mahajäämusest ning majanduslike ja inimressursside piiratusel tulenevate eripärasustega. Siia kuulub Rootsi poolteist sajandit kestnud võitlus kaubandusliku hegemoonia pärast Läänemerel, äärmiselt agressiivne anastuspoliitika, anastatud maade ja sealse rahvaste sõjalis-koloniaalne ekspluateerimine ning omaaegse maksu- ja tollisüsteemi väljaarendamine (eeskätt tolleaegse kapitalistliku musterrriigi Hollandi eeskujul). Nagu arenenumates Lääne-Euroopa riikideski, olid need ka Rootsis esialgse akumulatsiooni tähtsamad elemendid, mis rikastasid aadlit ja kujunevat kodanlust ning kiirendasid metropoli arengut, kaubanduse, laevanduse ja manufaktuurse tööstuse kiiret kasvu Rootsis eneses.

Muidugi, väikese ja ühiskondlik-majanduslikult arengult mahajäänuna Rootsi võimalused olid Lääne-Euroopa suurriikidega võrreldes piiratud. Seetõttu ei andnud tulemusi katsed võistelda maailmakaubanduses ja kaugele koloniaalmaade ahnitsemisel. Kuid kaubandusliku hegemoonia

² Vt. K. Маркx, Капитал, 1. kd. Tallinn, 1953, lk. 652.

³ Vt. Б. Ф. Поршнев, Русские субсидии Швеции во время тридцатилетней войны. «Известия АН СССР, серия истории и философии», 1945, № 5, lk. 320.

taotlemisel Läänemerel üldse ja Vene suhtes eriti tegutses Rootsi riik samade võtetega. XVII sajandi esimese poole jooksul suutis ta vallutada võrdlemisi laialdase maa-ala, alates idas Ingeri- ja Liivimaast ja lõpetades valdustega Põhja-Saksamaal. Kuna kõik need alad olid juba ammu «tsiviliseeritud», siis ei saanud siin muidugi arendada sama-sugust koloniaalsüsteemi, nagu seda tegid Lääne-Euroopa suurriigid Aasias, Ameerikas ja Aafrikas, kuid omalaadsed koloniaalvaldused tekkisid neist kaubandussõda pidaval Rootsil siiski. On väga iseloomulik, et isegi kuulus hansalinnade pea Lüübek muutus 1630. aasta paiku täiesti sõltuvaks Rootsist ning ta kaubanduslik tähtsus kahanes tunduvalt.⁴

Kahjuks on Rootsi koloniaalvalduste olemus tänini lähemalt uurimata. Aadellikus ja kodanlikus historiograafias ei leia tema kohta peaaegu mitte midagi. Seal nimetatakse Rootsi riigi poolt XVI sajandi lõpupoole ja XVII sajandi esimesel poolel vallutatud territooriume tavaliselt kas «Balti» resp. «Läänemereprovintsideks» ja «saksa provintsideks» resp. valdusteks või siis Rootsi meretagusteks (ülemere) provintsideks resp. valdusteks (rootsi ajalooalases kirjanduses kasutatakse ka terminit «välismaised provintsid»). Ka eesti kodanlikus ajalookirjanduses ei kohta me muid nimetusi kui «provintsid», «valdused», «välisprovintsid». Osalt iseloomustatakse neid koguni kui tüüpilisi eesõigustega provintse.⁵ Analüüsides Eestimaa riigiõiguslikku suhet Rootsiaga, arvas balti-saksa ajaloolane H. Wedel, et siinset tegelikku olukorda võivat kõige paremini väljendada mõistega «privilegeeritud koloonia», mis olevat võrreldav Inglise XIX sajandi dominiioonidega.⁶ Kuid ta käsitles neid suhteid puht riigiõiguslikust seisukohast, lähtudes sisuliselt saksa valitsevate kihtide huvidest. H. Wedel iseloomustab kas või seegi, et ta ajavahemikku 1561—1680 Eestimaa ajaloos peab nii majanduslikult kui ka «kõlbeliste jõudude» arengu seisukohalt üheks kõige õnnelikumaks kogu tema ajaloos. See olevat võrreldav üksnes ajastuga XV sajandi lõpul ja XVI algul ning XIX sajandi esimesel poolel.⁷

Marksistliku hinnangu Liivi- ja Eestimaa seisundile XVII sajandil on andnud J. Zutis, nimetades neid Rootsi riigi meretagusteks kolooniateks.⁸ See käsitus juurdus sõjajärgseil aastail ka Nõukogude Eesti historiograafias.⁹ Rootsi aadliriigi koloniaalpoliitikat ning Eesti- ja Liivimaa koloniaalset ekspluateerimist on lühidalt iseloomustatud nii Läti NSV kui ka Eesti NSV ajaloo üldkäsitlustes. Nõukogude historiograafias aga pole need seisukohad laiemalt veel levinud. Seepärast oleks eriti vajalik monograafiliselt uurida ja käsitleda Rootsi riigi koloniaalpoliitika ja omapäraste koloniaalvalduste kujunemise küsimust.

Rootsi riigi koloniaalpoliitikat Ida-Baltikumis ning Eesti- ja Liivimaa sõjalis-koloniaalset ekspluateerimist on senistes üldkäsitlustes peajoontes siiski valgustatud. See avaldus tohutute maavalduste minekus rootsi aadli või riigi kätte, rõhuvate riigimaksude ja tollide sisseseadmises, sõjaliste

⁴ A. von Brandt, Lübeck och Sverige under förra hälften av 1600-talet. «Historisk tidskrift» 1959, Häfte 2, lk. 134 ja 149.

⁵ Vt. näiteks Eesti rahva ajalugu II. Tartu, 1933, lk. 727.

⁶ H. Wedel, Die estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. Das erste Jahrhundert russischer Herrschaft. (Osteuropäische Forschungen, N. F. Bd. 18.) Königsberg Pr. und Berlin, 1935, lk. 9. See oli siiski juba väike samm edasi, võrreldes A. Tobieniga, kes Eestimaaga lähedast saatust jaganud Liivimaa kohta kinnitas, et teda ei olevat Rootsi võimu poolt inkorporeeritud, vaid ta säilitanud erioigustega provintsi olukorra.

⁷ Sealsamas, lk. 9 ja 10.

⁸ Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке. Рига, 1946, lk. 35; vt. sama autori joonealune märkus teoses И. Андерссон, История Швеции. М., 1951, lk. 229.

⁹ Vt. A. Vassar, Eesti ala Venemaaga ühendamise ajaloolisest tähtsusest. Uurimusi ja ülevaateid I, Tartu, 1949, lk. 12, 19 jm.

kulude veeretamises vallutatud provintsidele ning odava vilja ja suure osa provintsi sissetulekute väljaveos Rootsi. Tuntud rootsi majandusajaloolane Eli F. Heckscher on näidanud, kuivõrd tähtsa osa riigikassa seisukohalt moodustasid nn. välisprovintside tulude «ülejäädid».¹⁰ Ka sinne kaubandus oli korraldatud Rootsi huve silmas pidades. Nende koloniaalvalduste ekspluateerimist ei tule aga käsitada ainult kui tähtsat allikat kuluka välispoliitika teostamiseks ja sõdade pidamiseks, vaid see oli ühtlasi esialgse akumulatsiooni üks tähtsamaid elemente Rootsis.

Sõjalis-koloniaalsest ekspluateerimisest rääkides ei tule arvestada üksnes riigi osa, mis eriti ulatuslik oli peaaegu kogu XVII sajandi esimesel poolel kestnud sõdade ajal, samuti selle lõpul ja järgmise algul. Tuleb ka silmas pidada, et enne reduktsiooni kuulusid rootsi kõrgeadlile Liivi- ja Eestimaal suhteliselt suured maavaldused. Liivimaal moodustasid need J. Vasara andmeil ligi 48%, Saaremaa oli tervikuna algul M. G. de la Gardie lään, hiljem läksid siit saadavad tulud endise kuninganna Kristiina käsutusse. Eestimaal oli de la Gardie' de käes suur Haapsalu krahvkond, mille juurde kuulus ka Vormsi saar ja $\frac{3}{4}$ Hiiu- maast. Need suurvaldused kuulusid tavaliselt aristokraatidele, kes eestkostevalitsuse või riiginõukogu liikmetena olid tegelikeks riigi valitsejateks. Nende kätte Rootsi voolavaid iga-aastasi tohutuid sissetulekuid siinsetest mõisatest tuleb vaadelda koloniaalse ekspluateerimissüsteemi lahutamatu osana.¹¹ Peale sissetulekute maalt väljaviimise kasutasid need rootsi aristokraadid eesti vabadikke ja saunikuid tasuta tööjõuna oma ehitus- ja muudel töödel Rootsis. Nagu A. Soom on selgitanud, paistsid just need rootsi kõrgeadlile kuuluvad tohutud valdused silma selle poolest, et neis tõsteti sissetulekuid koormiste üldise suurendamise ja täpsema arvestamise ning «ökonoomsema» teoorjusliku mõisamajanduse arendamise teel.¹² XVII sajandi keskel olid krahvid Erik Oxenstierna, Magnus Gabriel de la Gardie ja Claes Tott esimesed, kes Liivi- ja Eestimaal rakendasid mitmesuguseid uusi võtteid, millega tunduvalt suurendati pärisorjusliku ekspluateerimist. A. Soomi poolt esitatud rikkalikud andmed XVII sajandi mõisamajanduse kohta Eestis on nii veenvad, et need ka kodanlikus historiograafias sunnivad «heast Rootsi ajast» rääkima vaid jutumärkides ning ära märkima selle süveneva ekspluateerimise koloniaalset iseloomu.¹³

See koloniaalne iseloom torkab silma eriti seepärast, et Rootsis polnud talupojad pärisorjad, vaid võtsid neljanda seisusena osa koguni riigipäevast, sama riigi valitsejad aga ei teinud Liivi- ja Eestimaal midagi talurahva olukorra kergendamiseks, küll aga otsisid agaralt teid, kuidas oma ja riigikassa sissetulekuid suurendada pärisorise tööjõu «ratsionaalsema» ärakasutamise ning koormiste võimalikult üksikasjalisema arvestamise teel. Just eespool märgitud rootsi kõrgeadlikud olid need, kes andsid välja ja kinnitasid eesti ning läti talurahva lõpliku juriidilise pärisorjastamise dokumendid, kuna need aitasid kindlustada siinsete provintside feodaal-koloniaalset ekspluateerimist.

Saksa õigusajaloolane E. Löning seadis pärisorjuse äärmiste vormide väljaarenemise Saksamaal — Pommeris, Rügenil, Mecklenburgis, Schleswig-Holsteinis —, samuti nagu Liivimaal, otsesse soosesse võõrvallutajate ikkega. Püüdes kindlustada oma võimu vallutatud aladel, tulid

¹⁰ Eli F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. I delen: Före frihetstiden, 2. boken, Stockholm, 1936, lk. 423 ja 424.

¹¹ Vt. A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 389.

¹² Sealsamas, lk. 225—233 ja 341.

¹³ Vt. E. Jutikkala retsensiooni «Hüvä Ruotsin aika» Viron maaseudulla» A. Soomi kõnesolevale uurimusele. — «Historiallinen Aikakauskirja» 1954, N: 4, lk. 190—196.

Rootsi ja Taani valitsused seal heldelt vastu kohaliku aadli ihaldustele talurahva rõhumisel.¹⁴

Muidugi tuleb seejuures arvestada nende alade nii kohalikku, seestmist, kui ka eelnevat arengut. Saksa ja taani feodaalide vallutus heitis eesti ja läti rahva juba XIII sajandist alates koloniaalse ikke alla. Rootsi valitsus leidis siin eest arenenud pärisorjuslikud suhted ning teoorjusliku mõisamajanduse süsteemi koos väljakujunenud balti-saksa aadliga. Eesti- ja Liivimaa muutmine Rootsi aadliriigi provintsideks aga soodustas siin XVII sajandil kõige mahajäänumate feodaalsete ja isegi orjusele lähenevate ekspluateerimisvormide tugevdamist ja konserveerimist. See aga, nagu marksistlikus ajalookirjanduses näidatud, oli üheks iseloomulikuks tunnuseks just koloniaalsele ekspluateerimisele.

Sääraste kõige mahajäänumate ekspluateerimisvormide konserveerimine polnud muidugi mõista tingitud üksnes püüdest säilitada oma võimu võõral territooriumil ning sellest tulenevast järeleandlikkusest kohaliku aadli taotlustele, vaid põhiliseks oli see, et Eesti- ja Liivimaa oli Rootsile viljaaidaks, agraarkolooniaks. Kuna Rootsi teraviljavajadust — kuigi ta ka ise oli tollal feodaalne agraarmaa — ei suutnud rahuldada omatoodang ja teravili oli üks nõutavamaid kaupu Lääne-Euroopas, siis vedas nii riik kui ka kõrgaadel siit välja eelkõige vilja. Tulemuseks oli teraviljakasvatuse veelgi ühekülgsem väljaarendamine, ja nimelt eeskätt suurtes mõisamajandites. Seda aga saadi teha ainult pärisorise talupoja teotööga. Nii allutati sinne toodang Eesti- ja Liivimaa huve kahjustades Rootsi kõrgaadli ja riigi kasvavale viljavajadusele, pärisorise eesti ja läti talupoja toodetud odav vilja aga muutus oluliseks kiviks Rootsi suurriigi hoones, andmata talupojale endale midagi peale tugevnevate orjushelate. Rootsi valitsevad kihid polnud seetõttu mingil määral huvitatud pärisorjuse nõrgendamisest või kaotamisest siin, vaid vastupidi — selle tugevdamisest.

Asjaolu, et Eesti- ja Liivimaa olid Rootsi riigi viljaaidaks, tõendab paremini kui miski muu, et nad tegelikult olid vaid koloniaalprovintsid. E. F. Heckscher püüab küll kinnitada, et Liivimaalt sisseveetava vilja eest olevat makstud teiste rootsi kaupadega, mistõttu see ei olevat tähendanud mingit neto juurdekasvu Rootsi varustatuses,¹⁵ unustab aga, et suur osa vilja tuli ju kokku maksudena või mõisate toodanguna, mille eest riik ja aadel ei maksnud kõige vähematki. Osa sellest viljast aga ei läinudki Rootsis tarbimiseks, vaid turustati Hollandis jm. Kahjuks pole veel jõutudki nende küsimuste uurimiseni, kuidas sinne toodang allutati Rootsi riigi ja kaubanduskapitali huvidele.

Kui Rootsi oli Põhjasõja tulemusena sunnitud lõpuks leppima nende provintside minekuga Vene võimu alla, siis kindlustas ta endale rahulepingus tollita vilja väljaveo õiguse Tallinnast, Riist ja Kuresaarest, mis veel kord kinnitab, kuivõrd tähtsaks ta pidas neid alasid just viljaaidana.¹⁶

Eesti- ja Liivimaa koloniaalset seisundit Rootsi võimu all näitab ka see, et nende provintside vallutamine Rootsi poolt viis siin varem sajandite jooksul kujunenud majanduslike sidemete olulisele kahjustamisele. Venemaaga kaubavahetuse katkemise resp. tagurpidimine tõttu kaotasid Tartu ja Tallinn Rootsi võimu all oma tähtsuse suurte kaubalinnadena. Rootsi katsed saada kogu Vene väliskaubandust oma kontrolli alla kahjustasid suuresti Eesti kaudu kulgevate loomulike kaubateede kasu-

¹⁴ E. Löning, Die Befreiung des Bauernstandes in Deutschland und in Livland. «Baltische Monatsschrift» XXVII, 1880, lk. 108 jj.

¹⁵ E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, lk. 423.

¹⁶ Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 69.

tamist. Vene riik ei saanud leppida, et tema kõige soodsam ja geograafiliselt asendilt otse paratamatult vajalik ühendus merega oli Rootsi riigi poolt vallutatud. Mida rohkem arenesid tootlikud jõud ja kaubandus teiste maadega, seda teravamalt andis end Venemaal tunda Läänemerele viivate teede olek Rootsi valduses. See takistas ka tema tööstuse arenemist, milleks vajalikud sisemised eeldused olid valmimas. Alles lõputegemine Venemaa ebanormaalsele Läänemerest eemalotõrjutusele löi võimalused Eesti loomulike majanduslike sidemete taastamiseks ja edasiarendamiseks vastavalt uutele kasvavatele nõuetele.

Teraviljatootmisele suunatud teoorjusliku mõisamajanduse intensiivne arendamine, endiste majanduslike sidemete kahjustamine ja maa allutamine Rootsi ekspansiooni huvidele halvasid eesti rahva arengut. Koloniaalprovintsi olukorras lämbusid mitmed kõigist takistustest hoolimata XVI sajandil tärnanud uue elu võrsed, nagu ettevõtja-talupoja kujunemine, eestlastest linnakäsitöölise ja kaubitsejate esiletõus ning eesti haritlaste tekkimine (tolle aja tingimustes muidugi vaimulikena). Põhiliselt hävis XVII sajandil ka eesti vabatalupoegade kiht. Eestlaste kaubanduse ja käsitöö aladelt väljatõrjumise poliitika muutis Eesti linnad XVII sajandi lõpuks vähem eestiliseks kui kunagi varem; sakslased saavutasid just nüüd selle suhtelise arvulise ülekaalu, mida nad suutsid säilitada kuni kapitalismiajastu alguseni.

Kõiges selles etendasid muidugi olulist osa balti-saksa mõisnikud, bürgerlus ja vaimulikkond oma sajandite vältel kujunenud privileegidega. Kuid Rootsi valitsejad tuginesid siin nendele ning soodustasid kohalike põlisrahvaste, eestlaste ja lätlaste rõhumist. Seoses Rootsi riigi bürokraatiseerumisega eriti XVII sajandi lõpul, tegid paljud Balti sakslased karjääri nii tsiviil- kui ka sõjaväelisel alal.

Rootsi riigi poolt võõraste maade vallutamise tulemusena loodud «Balti impeeriumi» provintside koloniaalset iseloomu näitab lõpuks ka see, et neis elavate rahvaste vahel puudusid igasugused ühised huvid. Kõiki neid osi liitis üksnes Rootsi valitsevate klasside vallutuspoliitika ja sõjalis-koloniaalne ekspluateerimine. Seetõttu ei saanudki Rootsi «Balti impeerium» olla püsiv, seda enam, et valitsev natsioon ise oli väikesearvuline, välisvaldused aga tendeerisid oma loomulike majanduslike jt. sidemete tõttu hoopis erinevates suundades. Juba üksnes nende laialipillatud asendi tõttu oli meretaguseid provintse sõjalise jõu abil koos hoida seda raskem, mida kaugemale arenesid naaberriigid.

*

Rootsi võimu poolt vallutatud Läänemereprovintside Vene riigi koosseisu ülemineku paratamatust rõhutas juba üle saja aasta tagasi K. Marx oma töös «XVIII sajandi saladiplomaatia». Ta näitas, et ükski suur natsioon pole saanud leppida sellega, et ta kõrvale tõrjuti oma mererannikutest ja jõgede suudmetest. On mõistetav, et Venemaa ei võinud jätta rootslaste kätte Neeva suuet, mis oli loomulikult väljapääsuteeks toodangu turustamisel. «Balti provintsid on juba oma geograafiliselt asendilt loomulikult lisandiks sellele natsioonile, kes valdab nende taga asetsevat maad,» rõhutas Marx, kelle hinnangu järgi «Peeter I vallutas ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik tema maa normaalseks arenemiseks.»¹⁷

Mõtet, et Ingeri, Eesti- ja Liivimaa Venemaaga ühendamine oli loomulik ja paratamatu nii nende provintside geopoliitilise asendi kui ka

¹⁷ K. Marx, Secret diplomatic history of the 18-th century. London, 1899, lk. 87.

loomulike sidemete tõttu, avaldati möödunud sajandi 50-ndate aastate lõpul ka tuntud rootsi ajaloolase Anders Fryxelli töödes.¹⁸

Põhjasõja puhkedes avaldusid väga ilmekalt sellest osavõtivate riikide erinevad eesmärgid. Vene riik pidas sõda temalt vallutatud maade tagasisaamiseks ja oma arenemiseks hädavajaliku väljapääsu eest Läänemerele. Teatavasti ei olnud sõja algul Peeter I plaanides Eesti- ja Liivimaa vallutamine, vaid omaaegsete valduste taastamine Ingeris ja Karjalas, et saada jälle peremeheks Neeva jõe piirkonnas ja suudmes.¹⁹ Seda kinnitab ka Peterburi rajamine 1703. aasta kevadel ja tema palavikuline väljaehitamine. Oma korduvates ettepanekutes Karl XII-le kuni 1708. aasta hilissügiseni oli Vene valitsus nõus sõlmima rahulepingu tingimusel, kui talle jääb vaid vastrajatud Peterburi sadam.²⁰ Kuid just seda ei tahtnud Rootsi valitsus mingil tingimusel lubada. Selle elulise lõigu, piltlikult öeldes, riigi tuiksoone kaitsmine sundis Vene valitsust sõda jätkama ning strateegilise julgeoleku kindlustamiseks läänepiiril Rootsi lõplikult välja tõrjuma ka Eesti- ja Liivimaalt. Sellela ei olnud mingit püsivat rahu oodata, nagu näitas sündmuste edasine käik. Vene valitsuse poliitika oli ka pärast Poltaava võitu suunatud ainult sellele, et kinnitada vaid kanda Läänemere ääres. Sellele vastavalt andis Peeter I augustis 1709 parooli — *suum cuique* (igäihele oma)!²¹ Põhjasõja lõpul, kui Venemaa täielik üleolek oli muutunud kõigile silmanähtavaks, märkis Preisi saatkonna sekretär J. G. Vockerodt samuti Vene valitsuse mõõdukust rahulepingu tingimuste esitamisel.²²

Kuigi Vene valitsuse välispoliitika oli dikteeritud eelkõige mõisnike ja kaupmeeste huvidest, kasvas võitlus Läänemere ranniku pärast välja kogu maa ja rahva edasise majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arenemise vajadustest. Selle eesmärgi saavutamine viis edasi kogu Venemaa arengut. Seepärast oli Venemaa edukal võitlusel väljapääsu eest Läänemerele ajalooliselt progressiivne iseloom. Nõukogude ajaloolased on kõigiti põhjendatult Põhjasõda Venemaa suhtes hinnanud kui õiglast sõda,²³ mis Karl XII armee sissetungiga Leedusse, Venemaale ja Ukrainasse omandas võõrvallutajate vastu peetava üldrahvaliku sõja iseloomu.²⁴

Kodanlikus ajalookirjanduses on pärast Esimest maailmasõda hakatud Vene riigi võitlust Läänemere ranniku pärast XVI sajandi teisest poolest alates täiesti ebateaduslikult iseloomustama kui imperialistlikku. Rootsi ajaloolane Sven Svensson, kes kavatses uurida Venemaa Põhjasõtta astu-

¹⁸ Vt. eriti A. Fryxell, Berättelser ur Svenska Historien, del 24. Stockholm, 1857, lk. 155.

¹⁹ Esimese lõigi suunamine Narva vastu 1700. a. sügisel oli tingitud vajadusest katta tiiba Ingeri operatsiooniks ning kindlustada side Saksi vägedega. (Vt. Д. Ф. Масловский, Записки по истории военного искусства в России, выпуск 1-й. СПб., 1891, lk. 93.)

²⁰ Vene-Poola liidulepingus 1704. aastast oli küll juttu ainult Liivimaast, mis pidi võiduka sõja korral minema Poolale. (Письма и бумаги Петра Великого, т. III, ч. I, СПб., 1893, lk. 133.) Isegi kohe pärast Poltaava võitu oli Vene valitsus nõus Rootsiga alustama rahuläbirääkimisi, seades tingimuseks Ingeri, osa Karjala ja Eesti-maa loovutamise Venele, kusjuures viimane ei olnud nüüdki *sine qua non*. (Vt. Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. М., 1954, lk. 511.)

²¹ E. Hassinger, Brandenburg-Preussen, Schweden und Russland 1700—1713. München, 1953, lk. 229.

²² Zeitgenössische Berichte zur Geschichte Russlands I. Hrsg. von E. Herrmann, Leipzig, 1872, lk. 49.

²³ Vt. näiteks Л. Г. Бескровный, Полтавская победа. «Вопросы истории» 1959, № 12, lk. 44 ja 57; Очерки истории СССР, период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I, lk. 628.

²⁴ Vt. В. Е. Шутый, Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700—1709. М., 1958; Е. В. Тарле, Северная война и шведское нашествие на Россию. М., 1958.

mise kaubanduspoliitilisi põhjusi, läks selle eeloo selgitamisel tagasi kuni Liivimaa orduriigile 1558. aastal toimunud Vene kallaletungi majanduslike põhjuste käsitlemiseni. Oma tööd hindas ta alapealkirjas kui lisandit «vene imperialismi kujunemise ajaloole».²⁵ Reaktsioonilised eesti ajaloolased kirjutasid samuti, et «Vene tungil Läänemere äärde on tugeval määral iseloomuline imperialistlik ilme».²⁶ Rääkimata imperialismi mõiste ebaajaloolisest käsitusest, avaldub nende autorite ühekülgne tendentslikkus eriti selgesti selles, kuidas nad samal ajal apologetiliselt käsitlevad Rootsi ekspansiooni Läänemere idarannikule.

Eesti- ja Liivimaa vallutamine Vene poolt polnud suunatud eesti rahva vastu, kes saksa ja rootsi vallutajate poolt allaheidetuna ei saanud tollal määrata oma poliitilist saatust.²⁷ Niikaua ja niivõrd aga, kui eesti rahvas ise otsustas või vähemalt kaasa rääkis oma poliitilise seisundi määramisel, oli ta läänest tulnud vallutajate ja orjastajate vastu korduvalt otsinud liitu just Venelt. Ka Põhjasõja aastail, mil eesti rahva moodustasid ainult mahasurutud, alandatud ja pärisorjastatud talurahvas ning linna alamkihid, ei jätnud ta oma sõna ütlemata Rootsi sõjalis-koloniaalse ikke vastu. Seda küsimust on viimasel ajal üksikasjalisemalt uurinud E. Öpik,²⁸ kes näitas, et eesti talurahva võitlus Rootsi võimu vastu oli hoopis laialdasem, kestvam ja aktiivsem, kui seda varem väideti olevat. Kuigi see võitlus oli läbi põimitud talurahva klassivõitlusega mõisnike vastu, on ometi talupoegade väljaastumised Rootsi sõjaväes teenimise ja sõjakoormiste vastu sõja-aastail niivõrd massilised, et nad veenvalt räägivad ka talurahva hulkade poliitilisest hoiakust, nende visast püüdest vabaneda Rootsi sõjalis-koloniaalsest ikkest. Rootsi võimude väsimatud katsed õhutada talurahva hulgas maakaitse meeolusid nurjusid. Eesti rahvas ei tunnustanud «maakaitset» Rootsi huvides ning Vene vastu. 1709. ja 1710. aastal oli talurahva üldiseks sooviks, et kiiremini toimuks kogu maa üleminek Vene vägede kaitse alla. See on uute arhiivimaterjalide laialdase väljaselgitamise üks olulisemaid tulemusi.

Vene eesmärkide suur erinevus Põhjasõjas selgub eriti siis, kui neid võrrelda Venemaa liitlaste Saksi ja Poola omadega. Saksi kuurvürst August II, kes unistas kogu Liivi- ja Eestimaa vallutamisest, esindab manufaktuuri- ja absolutismiajastu avantüristlikku vallutaja-riigimehe tüüpi, kes rahva kulul peab «kabinetisõdu» dünastia huvides, ilma et tema eesmärgid kõige vähemalgi määral ühtuaksid selle rahva huvidega.²⁹ Siinsete kaugete, võoraste provintside vallutamine huvitas August II peamiselt isiklike poliitiliste kasude seisukohalt — ta lootis sel teel tugevdada oma positsiooni Poola kuningana. Vastavalt oma eesmärgile oli August II äärmiselt ebakindel liitlane, kes oma kitsastest huvidest lähtudes oli üheaegselt valmis kokku mängima ka oma poliitiliste ja sõjaliste vastastega. Kui Karl XII ta Daugava äärest tagasi löi ja talt lootuse võttis Liivimaa vallutada, õhutas August II Peetrit seda maad laastama.³⁰

²⁵ Sv. Svensson, Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558. En studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria, Lund, 1951, lk. 5, 7—10 ja 178. Vt. H. Kruusi retsensioon ajakirjas «Вопросы истории», 1958, № 1, lk. 177—182.

²⁶ Eesti rahva ajalugu III. Tartu, 1935, lk. 1275.

²⁷ Vrd. Я. Зугис, Об историческом значении присоединения Латвии к России. «Вопросы истории» 1954, № 7, lk. 99.

²⁸ E. Öpik, Eesti talurahva võitlus feodaalse ja koloniaalse rõhumise vastu aastail 1680—1710. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised» 1955, nr. 1, lk. 17—32; sama autori uurimus «Eesti talurahva «Rootsitruudusest» Põhjasõja ajal» avaldatakse ilmunisel olevas kogumikus «Eesti ühendamisest Venemaaga».

²⁹ Vrd. G. Schilfert, Deutschland von 1648 bis 1789. Lehrbuch der deutschen Geschichte (Beiträge) 4., Berlin 1959, lk. 82.

³⁰ Письма и бумаги Петра Великого. Т. I, СПб., 1887, lk. 868.

Reduktsiooni pärast Rootsi võimuga vastuollu sattunud Liivimaa aadlik J. R. Patkul tegi kõik, et siinsed provintsid läheksid Saksi või Poola alla, lootes sel teel neis kehtestada kohaliku rüütelkonna jagamatut võimu.³¹ Vene tsentraliseeritud riik oma absolutistliku võimuga näis tollal Liivimaa aadlile eesotsas Patkuliga olevat vastuvõetamatu. Patkuli arvates tuli Peeter I-le «ajaloo ja geograafia abil tõendada, et ta peab piirduma vaid Ingerimaa ja Karjalaga ega läheks kaugemale Narvast ja Peipsist.»³² Biržai lepingus 26. veebruarist 1701 lepitigi August II ja Peeter I vahel sõnaselgelt kokku, et Liivi- ning Eestimaa pidid võiduka sõja korral minema Poola kuningale ja Rzeczpospolitale. Balti-saksa aadli ja ta eestvedaja Patkuli säärane poliitiline tegevus koos Saksi ja Poola anastuskavatsustega oli eesti ja läti rahvale ainult õnnetuseks. See hoidis pikemat aega tagasi Vene riiki koondamast kõiki jõude selleks, et rootslasi välja ajada Eesti- ja Liivimaalt, mis seetõttu jäid kümneks aastaks sõja tallermaaks.

*

Rootsi katsed viimseni enda käes hoida Eesti- ja Liivimaad olid tingitud majanduslikest, poliitilistest ja strateegilistest kaalutlustest. Samal ajal aga avaldus Rootsi valitsuse sõjaaegses poliitikas oma meretaguste provintside suhtes väga ilmekalt viimaste koloniaalne seisund. Kogu sõjakoorem veeretati täie halastamatusega nende kanda. Rääkimata üle jõu käivate sõjakoormiste nõudmisest, talitasid Eesti- ja Liivimaale paisatud suured väed juba sõja esimesel aastal siin selliselt, nagu asuksid nad vaenlase maal, ning laostasid talurahva enne, kui vastase sõjaretked siia ulatusidki. Ka A. Fryxell märgib, et need provintsid rüüstati Rootsi sõdurite eneste poolt, mille tõttu ka alamate seisuste meeleolu ähvardavaks muutus «ja nad oma meeletehes ülestõusule mõtlesid.»³³ Neid väiteid on hiljem kinnitanud ka rootsi ajaloolased F. F. Carlson ja S. Schartau. Arhiivimaterjalide üksikasjaline läbivaatamine, mis toimus seoses dokumentide valimiku «Eesti rahva ajaloost Põhjasõja aastail» koostamisega, tõi päevavalgele rohkesti fakte selle sõjalis-koloniaalse väljakurnamise üksikasjaliseks näitamiseks, mida E. Öpik ja H. Palli oma kirjutustes ka on teinud.³⁴

Need materjalid annavad teatud lisa ka küsimuse lahendamiseks, miks Karl XII 1701. aastal otsustas sõjategevuse raskuspunkti lõuna poole kanda.

Üheks uurimisküsimuseks, mida senini on vaid põgusalt puudutatud, on armeede moonastamine tolleaegse sõja tingimustes. Selle üksikasjalisem selgitamine aga aitaks nii mõndagi mõista riikide majanduses, eriti sõjapoliitikas ja sõjapidamisviisides. Rootsi vägi oli juba ammu harjunud sõdima võõrastel territooriumidel — Venemaal, Poolas, Saksa-

³¹ Vt. R. Wittram, *Baltische Geschichte*. München, 1954, lk. 103.

³² Н. Устрялов, *История Петра Великого*. Т. IV: 2, СПб., 1863, lk. 149 jj.; vrd. R. Wittram, *Peter der Grosse. Der Eintritt Russlands in die Neuzeit (Verständliche Wissenschaft, Bd. 52)*, Berlin, Göttingen, Heidelberg, 1954, lk. 75 ja 76. Astunud hiljem Vene diplomaatilise teenistusse, käis Patkul 1703. a. lõpul juba ringi plaanidega, kuidas kindlustada Eestimaa ja Tartu piirkonna minekut Vene riigi koosseisu. (Vt. В. Д. Корольюк, *Вступление Речи Посполитой в Северную войну. Ученые записки Института славяноведения*, т. X, М., 1954, lk. 286.)

³³ A. Fryxell, *Geschichte Karl des Zwölften*. Nach dem Schwedischen bearbeitet von A. v. Etzel, Leipzig, 1860, lk. 63.

³⁴ E. Öpiku artikkel «Põhjasõja ajal eesti talurahval lasunud Rootsi sõjakoormistest» avaldatakse käesoleva ajakirja järgmises numbris, H. Palli «Rootsi võimude tegevusest ja poliitikast Eestis Põhjasõja ajal» ilmub kogumikus «Eesti ühendamisest Venemaaga».

maal —, kusjuures oli reegliski, et «sõda toitku ennast ise». Peale otsese saagitsemise nõuti vallutatud alalt selliseid kontributsioone ja teostati rekvisitsioone, mis pidid kindlustama armee varustamise toidu- ja hobusemoonaga, osalt ka rõivastuse ning isegi relvastusega. Ka Karl XII armee oli Põhjasõja ajal väljaspool Rootsit sõides tüüpiline vallutajavägi, kelle ülalpidamine täie raskusega langes alale, kus ta parajasti viibis. Osalt oli see muidugi tingitud tollaegsetest kehvadest transpordioludest, kuid näiteks Venemaal, kus transpordi jaoks polnud sugugi paremaid tingimusi, oli juba Põhjasõja esimesel poolel vägede varustamine magasinide kaudu palju reeglipärasem ja paremini korraldatud kui rootslastel.³⁵ See polnud juhuslikult nii ega johtunud see rootsi varustusorganisatsiooni halvemast korraldusest, vaid tulenes seaduspäraselt kummagi riigi majanduse ja nende poolt peetava sõja erinevast iseloomust. Sõja algul ei olnud venelastel praktiliselt võimalikki milledegi muule toetuda kui ainult oma kodumaisele moonastamis- ja varustamisbaasile, ja arusaadavalt hoiduti seda laostamast. On väga iseloomulik, et pärast Tartu ja Narva vallutamist 1704. aastal lülitati ka sinna rajatud moonamagasinid üldisse Loode-Venemaa varustamissüsteemi. 1707. aastal näiteks oli Narva proviandimagasini varustamine jahu ja muuga pandud Tveri, Kolomenski ja Perejaslavl-Zalesski kreisile, Tartu oma aga varustasid Pihkva ja Velikije-Luki kreis. Peale selle veeti Tverist Pihkva, Narva ja Tartu magasinidesse suurtes kogustes jahu ning rukist.³⁶ Mõni aasta hiljem, kui Tartu magasin oli likvideeritud, varustati seal asuvad polkuisid proviandiga Pihkvast,³⁷ kuigi arusaadavalt kasutati võimaluste piirides ka kohalikke ressursse.

Rootsi vägi aga asus võõrastel vallutatud aladel ja pidi saama moona sealt. Vastavalt sellele oligi organiseeritud tema moonastamine. Tavaliselt armastavad rootsi ajaloolased rääkida, milliste suurte moonastamisraskuste ette sattus Karl XII armee Vene sõjaretkel 1708. ja 1709. aastal. Kuid juba 1700.—1701. aastal, viibides Eestis talvekorteris, kannatas ta moonapuuduse all nii, et kevadeks oli armeest ainult üks kolmandik teenistusvõimeline.

Karl XII otsust siirduda 1701. aastal eelkõige August II vastu, hiljem aga tungida Poolasse, kusjuures ta ei hoolinud paljude vastuväiteist ega vana kantsleri B. Oxenstierna poliitiliselt väga arukat nõu andvast memoriaalist, on ajaloolased tavaliselt seletanud tema püüdega otsustavalt julgestada oma tagalat ja tiiba lõunas. Ometi need kaalutlused ei saanud ilmselt olla peamised. Pärast seda, kui Karl XII oli Saksi väed Kuramaalt välja lõõnud, katkestas ju August II faktiliselt sõja Rootsiaga, viis oma väed ära isegi Leedu ja Poola alalt ning taotles rahu sõlmimist; Rzeczpospolita aga ei võtnud tollal teatavasti veel üldse osa sõjast Rootsi vastu. Samal ajal, 1701. a. suvel, koondas Vene väejuhatas Liivimaa ja Ingeri vastu 66 000-mehelised väed. Ometi jätkas Karl XII oma tegevust just lõuna suunas. On ilmne, et juba Eestis talvekorteris viibimise lõpuks oli Rootsi kuningal kujunenud kindel plaan kanda sõjategevuse raskuspunkt üle lõuna poole.

Pärast Narva lahingut olid Vene väed kindlustunud Laadoga—Luuga—Oudova ja Petseri—Pihkva joonel. Rootslaste edasitungikatsete

³⁵ Vrd. Письма и бумаги Петра Великого. т. II, СПб., 1889, № 572 ja seletus selle juurde; Д. Ф. Масловский, Записки по истории военного искусства в России, выпуск I-й, lk. 158 jj.; Сборник военно-исторических материалов, выпуск I-й, СПб., 1892, lk. XXVIII jj., 214 jj.

³⁶ Сборник военно-исторических материалов, выпуск V, СПб., 1893, lk. 322.

³⁷ Письма и бумаги Петра Великого, т. X, М., 1956, lk. 680 (K. A. Narõškini kiri Peeter I-le, 15. aug. 1710).

nurjumine näitas, et siitkaudu ei ole loota kerget edu. Isegi väikeste garnisonidega eelposte Oudovat ja Petsarit ei suutnud M. Stenbock ja W. A. Schlippenbach vallutada. A. Fryxell märgib, et venelased kaitsesid end meelegeitlikult ja põletati sageli koos oma küladega, kuna nad ei tahtnud alla anda. Suurte vägede moonastamisraskused aga ilmsesid üha enam. Samal ajal kasvas eesti talupoegade rahulolematusest kuust kuusse ja kohati puhkesid tõsised vastuhakud, millest ärevad teated saabusid kuninga peakorterisse Laiusele. Ingeri ala asukate poolehoid Vene vägedele oli ilmnenu juba 1700. aasta sügisel. Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa, mis sõjakäigu puhul Pihkva—Novgorodi suunas oleksid olnud Karl XII armee vahetuks lähtealaks ja moonastamisbaasiks, olid juba ühe aasta kestnud sõja tagajärjel Rootsi oma vägede poolt välja kurnatud ning seisid ülestõusu piiril, lootused õhutada Rootsi kasuks rahutusi Vene alal aga osutusid täiesti põhjendamatuks. Kõik need kaalutlused sundisid Karl XII loobuma Eesti alalt lähtuvast sõjakäigust Venemaa vastu. Ta kavatses siin piirduda Venemaa blokeerimisega (Laiuselt saatis ta märtsikuus korralduse rünnata ka Arhangelskit) ning Ingeri ja Liivimaaga piirnevate Vene alade põhjaliku rüüstamisega, lootes sel teel võimatuks teha suuremate Vene vägede operatsioonide neis piirkondades. Juba veebruaris 1701 põletas Cronhjort 1500 vene küla ja märtsi lõpul Schlippenbach üle 1000 küla. Seega muutis Karl XII sõja 1701. aasta algul julmaks rüüstamiseks,³⁸ mida Peeter I eelmise aasta sügisel oli püüdnud vältida.³⁹ Sääraseks sõjapidamiseks aga arvas Karl XII piisavat väiksematest Cronhjorti ja Schlippenbachi armeedest koos kohalike aadlipkonna ja maamiilitsa üksustega. Peavägedega siirdus ta ise lõunasse, majanduslikult ja rahvastiku poolest rikkamatele aladele, kus sõda ennast niiöelda ise toidaks ning võimaldaks vallutussõja pidamist. Ühtlasi lootis ta seal Poolat Venemaa vastu kergemini sõtta tõmmata. Neil mitmekesistel majanduslikel, poliitilistel ja sõjalistel kaalutlustel suunaski ta 1701. a. kevadest alates oma pealöögi lõunasse August II vastu.

Rootsi pearmee toituis aastaid Kuramaa, Leedu, Poola ja Saksi aladel. Just ränk Rootsi okupatsioon oligi see, mis laostas kõiki poola-leedu ühiskonnakihte, eriti aga talurahvast ja käsitöölisi, viis nad võitlusesse sissetungijatega ja lõpuks Poola-Vene koostööni Rootsi vastu.⁴⁰ Eriti vägede talvekorterisse paigutamise, järjekindlates korraldustes okupeeritud alade rängaks maksustamiseks jne. võib aastast aastasse jälgida Karl XII pingutusi finantseerida oma vallutusarmeed ja agressioonikavade teostamist võõraste maade arvel. Seepärast pidaski ta põhjapoolsematest karmi kliimaga Venemaa aladest sobivamaks sõjapiirkonnaks rikkamat ja tihedamalt rahvastatud Poolat.⁴¹ Saksis aga viibis Karl XII sõjategevuse seisukohalt tarbetult kaua eelkõige oma armee moonastamise ja täiendamise ning tohutute kontributsioonide väljapressimise eesmärgil, ehk nagu rootsi ajaloolane I. Andersson tagasihoidlikult kirjutab,

³⁸ A. Fryxell, *Geschichte Karl des Zwölften*, lk. 62.

³⁹ Vt. B. P. Seremetevi kirja Peeter I-le 10. nov. 1700. Письма и бумаги Петра Великого I, lk. 842.

⁴⁰ Vt. B. D. Корольюк, *Начало Шведской агрессии против Речи Посполитой в ходе Северной войны (1701—1702 гг.)*. Ученые записки Института славяноведения, т. VI, М., 1952, lk. 283; B. D. Корольюк, *Вступление Речи Посполитой в Северную войну*, lk. 239—347.

⁴¹ Vt. ka I. Andersson, *История Швеции*, lk. 240. K. G. Hildebrand rõhutab Karl XII suundumises lõunasse ühekülgsest kaubanduspoliitilisi põhjusi, eriti Rootsi riigi suurima kaubalinna Riia ühenduste ja tagamaade kindlustamise vajadust (Ekonomska siften i svensk expansionspolitik 1700—1709. Karolinska förbundet årsbok 1949, lk. 7—40).

«puhkas seal, kasutades rikka vallutatud maa kõiki hüvesid».⁴² Aasta jooksul, mil Karl XII oma vägedega Saksis viibis, pressis ta sealt välja 30 miljonit taalrit, mis mitmekordselt ületas Rootsi enda aastasissetuleku.⁴³ Alles pärast armee täiendamist ja sõjakassa rikkalikku täitmist Saksis asus Karl XII lõpuks otsustavale sõjaretkele Vene vastu, vältides nüüdki põhjapoolseid alasid. Kuid kõik tema arvestused osutusid eeskileks ning viisid otsustavale lüüasaamisele Poltaava all ja armee kapituleerumiseni Perevolotšnas.

Võõraste vallutatud ja okupeeritud territooriumide väljakurnamisega ongi seletatav, miks Rootsis endas sõja esimese kümne aasta jooksul polnud eriti tunda selle otsest mõju⁴⁴ ja miks kõik rahuettepanekud kangekaelselt tagasi lükati. Selleks aga, et Rootsi ise sõja mõju võimalikult vähem tunda saaks, viidi Eesti- ja Liivimaa kui meretagused provintsid hoolimatu sõjalis-koloniaalse ekspluateerimise teel täieliku laose seisundisse. Seda näitavad meile ilmumisel oleva dokumentide valimiku «Eesti rahva ajalooost Põhjasõja aastail» materjalid. Need tõendavad veel kord, et Rootsi võimud suhtusid Eesti- ja Liivimaasse üksnes kui ekspluateerimisobjekti, mis nende suurriikliku vallutuspoliitika huvides viimiseni tühjaks pigistati.

Tänapäeva rootsi ajaloolased hindavad Rootsi inimkaotusi Põhjasõjas ainult 31 000 mehele; seega oli iga-aastane kaotus umbes üks mees iga tuhande elaniku kohta.⁴⁵ Sõja esimese kolmandiku jooksul kasvas rahva arv Rootsis koguni pidevalt, pärast seda küll langes, jõudes sõjaeegsesse sügavseisu katkuaastal 1710, kuid saavutas juba kohe pärast Uusikau-punki rahu jälle endise taseme ja ületas selle siis kiiresti.⁴⁶ Seepärast võis E. F. Heckscher täie õigusega konstateerida, et kõik jutud Rootsi raskest hädaseisundist Põhjasõja esimestel aastatel on üksnes fantaasia.⁴⁷ Eestlaste otseseid kaotusi Rootsi sõjaväes, kus neid sunniti teenima kas värvatutena, väkkekutsututena või maamiilitsaüksustes, võib aga ka kõige tagasihoidlikumate arvestuste järgi kuni 1710. aastani hinnata vähemalt kolm korda kõrgemaks — iga aastal üle kolme mehe iga tuhande elaniku kohta. Tohtu aga oli üldise elanike arvu langus Eestis: rahvaarv kahanes sõja esimese poole kestel umbes $\frac{2}{3}$ võrra ning ületas seega mitmekordselt Rootsi inimkaotused kogu sõja ajal. Sõjaeelse taseme saavutamiseks aga kulus siin, vastupidi Rootsile, aastakümneid!⁴⁸ Selline täiesti

⁴² И. Андерссон, История Швеции, lk. 241.

⁴³ Vrd. R. Wittram, Peter der Grosse, lk. 78.

⁴⁴ E. F. Heckscher, Svergies ekonomiska historia från Gustav Vasa, lk. 415; G. Lindeberg, Krigsfinansiering och Krigshushållning i Karl XII: s Sverige. Stockholm, 1946, lk. 7 ja 8.

⁴⁵ Sealsamas, lk. 412; vrd. И. Андерссон, История Швеции, lk. 261 (30 000 meest). Arvestatud on muidugi üksnes rootslasi. Toetudes Rootsi kaotustele Venemaal ja mujal, arvab põukogude ajaloolane L. A. Nikiforov, et neid otseseid kaotusi tuleb siiski suurendada mitu korda (Л. А. Никифоров, Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир, М., 1959, lk. 51). Ta ei arvesta aga seda, et vähemalt sõja esimesel poolel moodustasid rootslased keskmiselt ainult poole armee koosseisust. Näiteks Narva all 1700. a. novembris oli Rootsist päritolevaid sõjaväelasi H. Sepa andmeil 49,7%. Pärast 1706. aastat oli Rootsi armees ka rohkesti sakslasi, kes moodustasid näiteks $\frac{1}{6}$ isegi Soomes asuvast Lybeckeri korpusest.

⁴⁶ E. F. Heckscher, Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa, diagramm III.

⁴⁷ Sealsamas, lk. 413 ja 414; vrd. ka lk. 419: tõeliste häda-aastatega XVII sajandil polevat olukord Põhjasõja ajal võrreldavgi ning Karl XII aeg ei olevat rootsi rahvale mingiks ebahariliku suure kannatuse ajaks, kuigi ei eitata, et koorem oli küllalt raske.

⁴⁸ Eesti ala elanike arvu enne ikaldusaastaid on hinnatud umbes 325—350 tuhandele, kellest suure nälja ajal suri 70—75 tuhat (vt. O. Liiv, Suur näljaaeg Eestis 1695—1697, Tartu, Tallinn, 1938, lk. 78). Seega elas Eestis Põhjasõja puhkemise ajal vähem kui 300 000 inimest, milline arv iga sõja-aastaga järjest vähenes. Rootsi sõjaväkke ja maamiilitsasse kuulunud eestlaste arvu aastail 1700—1708 hindas H. Sepp umbes

erinev olukord iseloomustab paremini kui miski muu, kuidas Rootsi sundis oma koloniaalprovintse elu hinnaga kinni maksma Põhjasõda.

*

Ainsaks pääsuks Eestile oli, et pärast Poltaavat võis Vene väejuhatuse koondata peamised jõud jälle põhjarindele, Rootsi väed Liivi- ja Eestimaalt lõplikult välja ajada ning need alad faktiliselt ühendada Vene riigiga.

Selle sündmuse positiivne mõju hakkas avalduma juba Põhjasõja teisel poolel,⁴⁹ pärast seda, kui Eesti ala täielik minek Vene võimu alla oli loonud tingimused olukorra normaliseerumise algamiseks, kuigi Põhjasõda kestis veel rohkem kui teist samapalju ja rahvas pidi kandma nüüdki suuri sõjakoormisi, millele lisaks teda korduvalt ähvardas Rootsi-poolse dessandi ja kallaletungi oht. Rootsi väkke ja maamiilitsasse võetud eestlaste kojulaskmine, katku lakkamine, riiklike ja sõjaliste koormiste ja maksude reguleerimine ning tunduv kergendamine, põllumajanduse, kaubanduse ja linnade algav taastamine, elanike arvu uuesti tõusmahakkamine ja tühjunud maade asustamine — kõik see lõi juba Põhjasõja teisel poolel hoopis uue pildi, võrreldes sõja esimese poolega, mil siin valitsesid Rootsi võimud. See elu algav normaliseerumine ei tulenenud sugugi üksnes sellest, et pärast 1710. aastat ei toimunud Eesti alal enam otsest sõjategevust (peale mõne üksiku dessandikatse rannikule). Väga oluline oli Rootsi võimude poolt teostatud maa hoolimatu väljakurnamise poliitika asendumine Vene riigi korraldatava sõjamajanduse ja äsja vallutatud provintsidest rakendatava säästlikuma fiskaalpoliitikaga, mis pidas silmas ka edaspidise elu vajadusi.

Põhjasõda näitas ilmekalt Vene majanduse üleolekut Rootsi omast. Vastupidi viimasele arenes ta isegi sõja tohututest raskustest hoolimata jõudsalt edasi.⁵⁰ Vene sõjaliste võitude peamiseks põhjuseks oligi olnud tema tugevam majandus. Majanduslikult tugeva Venemaa osana võis nüüd ka Eesti- ja Liivimaa lõplikult pääseda järjest süvenevast laosest ning pöörduda uuesti tõusuteele.

Muidugi, ka Venemaa oli aadliriik ning tsarism teostas samuti Eesti- ja Liivimaal mõisnike ja kaupmeeste klassipoliitikat, mis oli vastuolus tööraha huvidega. Balti erikorra, rahvusliku rõhumise ja imperialismi perioodil koloniaalse iseloomuga finantskapitali sissetungi näol esines siin teatud koloniaalse ikke jooni muidugi ka hiljem, milledest eesti rahvas lõplikult vabanes alles nõukogude võimu kehtestamisega. Kuid on täiesti ebaõige kõigest sellest järeldada, nagu ei oleks eesti rahva seisukohalt olnud mingit tähtsust, kas ta kuulus Rootsi või Vene riigi koos-

20 000-le; kaotused olid suured, mida aga senini veel üksikasjaliselt pole uuritud. Eriti laastav oli 1710. aastal puhkenud katk, mille järel inimkaotused Eesti alal ulatusid keskmiselt 2/3-ni rahvastikust, kes siin asus Põhjasõja eel (vt. vastavaid andmeid P. Jordan, *Geschichte der Pest in Estland im Jahre 1710*. St. Petersburger Kalender f. d. Jahr 1880, lk. 66—82; H. Bruiningk, *Über die Verheerungen durch die Pest auf dem flachen Lande in Livland 1710*. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, Riga, 1912, lk. 387—393; V. Miller, *Den stora pesten i Viru-Nigula socken år 1710—1711*. *Svio-Estonica* 1938, Tartu, 1939, lk. 199—207). Võrdluseks olgu märgitud, et Rootsi rahvaarvu hinnatakse Põhjasõja lõpul ligi 1,5 miljonile.

⁴⁹ Üksikasjalisemalt on seda käsitletud V. Fainštein oma artiklis «Olukorra normaliseerumine Eesti külas aastail 1710—1721», mis avaldatakse kogumikus «Eesti ühendamisest Venemaaga».

⁵⁰ Vt. Л. А. Никифоров, *Внешняя политика России в последние годы Северной войны*, lk. 45 jj.

seisu, sest ka Tsaari-Venemaal jäi ta ekspluateeritava ja rahvuslikult rõhutava olukorda ega omanud poliitilisi õigusi. Kuigi see ühendamine toimus raske sõja tulemusena ja nii-öelda üle eesti rahva pea, olid tal määratu suure tähtsusega progressiivsed tagajärjed.

Nii vahetute kui ka kaugemale ulatuvate tagajärgede hulgas tuleb senisest rohkem rõhutada seda, et ühendamise tulemusena likvideeriti Eesti koloniaalne sõltuvus. Mida see sõltuvus Rootsi eesti rahvale tähendas ja millisesse katastroofilisse olukorda ta kogu meie maa ja rahva viis, nägime eespool. Eesti ala koloniaalne seisund oli teda korduvalt muutnud laastavate sõdade tallermaaks. Ühendamine Venemaaga ning koloniaalsele sõltuvusele lõputegemine kindlustas Eestile kestva rahu, mis oli hädavajalikuks eelduseks tootlike jõudude ja majanduse taastamiseks ning tõusuks. Kestva rahu tähtsust Eesti arengule tema Venemaaga ühendamise tulemusena on juba ammugi korduvalt rõhutatud, ja muidugi täie õigusega. Kuid seda tuleb näha lahutamatult seoses koloniaalse sõltuvuse ja Vene-vaenuliku platsdarmi likvideerimisega Eesti- ja Liivimaal.

Eesti ühendamisel Venemaaga muutus tema poliitilis-majanduslik asend põhjalikult. Viljasalvena, milleks Läänemereprovintsid olid olnud Rootsiile, ei tulnud nad teravilja tootva Venemaa seisukohalt arvesse. Vene riik, mõisnikud ja kaupmehed polnud siinsest viljatoodangust huvitatud sel määral, nagu oli olnud Rootsi, kes Eesti- ja Liivimaa oli surunud agrarkoloonia seisundisse. Siinsed kroonuvaldused vähenesid kiiresti, vene mõisnikel aga ei kujunenud siin ulatuslikumaid maavaldusi ja vene kaupmeestelgi polnud siinsetes linnades mingeid eeliseid tegutsemiseks. Läänemereprovintsid ei olnud Venemaale tähtsad mitte sõjalis-koloniaalse ekspluateerimise objektina ja ekspansiooniplatsdarmina nagu varem Rootsiile, vaid Läänemerele väljapääsu ning riigi läänepiiri julgeolekut tagava piirkonnana. Pärast Peterburi rajamist polnud isegi Eesti ala sadamatel Venemaale esmajärgulist tähtsust ning neid kasutati XVIII sajandil Venemaa saaduste väljaveoks õige piiratud ulatuses. Aastakümnete vältel polnud Vene riigivõimud eriti huvitatud isegi siinsetest sissetulekutest. Nii seati pearahamaks sisse alles 1783. aastal, nekruutite andmise kohustus aga koguni 1796. aastal. Vene valitsevate klasside otsuste majanduslike huvide vähesuse ja siseturu mitteküllaldase arengu tõttu võis pikka aega püsida ka nende piirprovintside «maariiklik» eraldatus muust Venemaast, isegi tollipiirid püsisid kuni 1782. aastani.⁵¹

Venemaaga ühendamine lõi jälle avaramad tingimused Eesti ala majanduslike sidemete loomulikuks arenemiseks. Nagu B. Kafengauz on näidanud, lülitusid Eesti- ja Liivimaa linnad kohe pärast Venemaaga ühendamist suurde Loodepiirkonna turgu, mis oli seotud kujuneva ülevenemaalise turuga.⁵² Väga oluline oli, et Eesti muutus nüüd kiiresti kasvava ja järjest rohkem tarbiva ning ühtlasi tootva Peterburi üheks lähimaks tagamaaks. Põhjasõja ajal loodud Balti laevastik ja regulaararmee vajasis samuti varustamist toidumoonna, rõivaste, jalatsite ja muu vajalikuga, mida alates 1725. aastast hakati hankima peamiselt rahalise kokkuostu teel.⁵³ Kõik see andis tõuke kaubalis-rahaliste suhete arenemi-

⁵¹ Vt. ka A. Vassar, Eesti ala Venemaaga ühendamise ajaloolisest tähtsusest, lk. 26; Eesti NSV ajaloo perioodiseerimisest. Tallinn, 1954, lk. 44–46; vrd. Я. Зутис, Об историческом значении присоединения Латвии к России, «Вопросы истории» 1954, № 7, lk. 95 jj.

⁵² Б. Б. Кафенгауз, Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века. М., 1958, lk. 58, 59, 101–103 ja 322.

⁵³ Л. Г. Бескровный, Русская армия и флот в XVIII веке. М., 1958, lk. 119, 124 ja 637.

seks Eesti põllumajanduses. Baltimaade linnadel tekkisid peagi sidemed ka ülevenemaalise turu keskuse Moskva. Moskva kaupmehed saatsid oma kaupu Riiga, Tartusse ja Narva, siin ülesostetud toornahka aga veeti Moskvasse.⁵⁴ Majanduslikud sidemed hakkasid nüüd arenema kaugema Ukrainagagi. Juba 1711. aasta lõpul soovitas Vene valitsus Ukraina elanikel ja kaupmeestel edaspidi härgi müügile ajada mitte enam Gdanskisse, vaid Riiga.⁵⁵ 1714. aasta algul aga tehti hetman Skoropadskile ja Kiievi kubernerile D. M. Golitsõnile korraldus saata edaspidi ukraina kanepit, juhtnahka ja rasva ainult Läänemere rannikul olevatesse Vene sadamatesse.⁵⁶ Nagu teada, muutuski XVIII sajandil ukraina härgadega kaubitsemine Eesti ettevõtjatele üheks sissetulekuallikaks.

Ülevenemaalise turuga seostumine kiirendas siin tootlike jõudude ja kaubandusliku põllumajanduse arenemist. Äärmuseni ühekülgse teraviljakasvatuse kõrval hakkasid pikkamööda arenema ka teised põllumajandusharud — looma- ja linakasvatus, kohati isegi aiandus. Vene turu kandel laienes eriti XVIII sajandi teisel poolel viinatootmine, mis omakorda mitmekesistas põllumajandust feodaalkorra lagunemise ja kapitalistlike suhete tekkimise ajajärgul.⁵⁷ Kapitalismi perioodil aga kaotas Eesti lõplikult oma ühekülgse teraviljamajandusliku suuna ning muutus kaubandusliku karjakasvatuse alaks.⁵⁸

Ühendamine Venemaaga soodustas ka tööstuse tekkimist ja arenemist Eestis. Mõningaid sellesuunalisi katseid tehti juba Põhjasõja ajal. Nii astuti suurtükiväe vajaduste rahuldamiseks 1704. aasta sügisel samme suurtükkide tootmiseks Narvas.⁵⁹ Selleks saadeti siia suurtükimeister L. Žihharev koos õpilastega ja ehitati valamisahi. Sõja lõpupoole valmistati Narvas suurtükipomme, lafette ja rattaid; viimaseid hakati tootma ka Tallinnas. Moskva kaupmees-ettevõtja V. Zaitsev sai 1721. aastal loa nahavabriku ehitamiseks Narvas.⁶⁰ XVIII sajandil rajati Eestis püsiv manufaktuurne tööstus ning hakati tootma paberit, klaasi, klaasnõusid ja peegleid, fajanssi, tekstiili, ehitama laevu jne. Seejuures on väga iseloomulik, et sinne manufaktuurne tööstus ei tekkinud üksnes kohaliku kitsa turu kandel, vaid et tema toodangut, näiteks klaasi, tärklis, paberit, turustati ka mujal Venemaal, eeskätt muidugi Peterburis, Pihkvas ja Novgorodis kui lähedalasuvates linnades. XIX sajandil aga hakkas meil ülevenemaalise turu kandel arenema vabrikutööstus.

Nii avas Venemaaga ühendamine juba feodalismiperioodil avarama tee tootlike jõudude ja majanduse arenemisele Eestis. See viis siin suhteliselt varakult feodaal-pärisorjusliku korra kriisi kujunemisele ning kapitalistlike suhete tärgkamisele. Areng aga oleks võinud olla veelgi jõudsam, kui teda poleks tõkestanud ja eesti rahva loovaid jõude aheldanud pärisorjuslik rõhumine ning Rootsi koloniaalprovintsiks oleku ajast pärandiks saadud Balti erikord, mille tsaarivalitsus oma huvides oli kinnitanud ja mida balti-saksa valitsevad kihid hoolega konserveerisid.

⁵⁴ Б. Б. Кафенгауз, Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века, lk. 208, 225 ja 227.

⁵⁵ Материалы Военно-ученого архива, т. I, Издан под редакцией А. Ф. Бычкова, СПб., 1871, lk. 724 ja 725.

⁵⁶ Sealsamas, lk. 756, vrd. lk. 761.

⁵⁷ Vt. O. Ibius, Piiritööstuse põllumajanduslikust tähtsusest Eestis XVIII ja XIX sajandil. «Eesti NSV TA Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1959, nr. 1, lk. 41 jj.

⁵⁸ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 3. kd., Tallinn, 1950, lk. 212 jj.

⁵⁹ Л. Г. Бескровный, Русская армия и флот в XVIII веке, lk. 81.

⁶⁰ Б. Б. Кафенгауз, Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века, lk. 128.

XIX sajandil muutus Eesti üheks kapitalistlikult kõige arenenumaks Vene riigi osaks, mis oma majanduse tasemelt ei jäänud maha isegi Kesk-Venemaa tööstuskubermangudest. Seejuures on Eestile iseloomulik mitte ainult arenenud kaubanduslik põllumajandus, vaid ka suhteliselt kiiresti arenev tööstus. Selline majanduse struktuur poleks saanud kujuneda, kui Eesti oleks olnud koloniaalselt sõltuv ääremaa. Eesti aga oli kujunenud reformijärgse Venemaa majandusliku süsteemi orgaaniliseks osaks, mis kindlustas siin nii majanduse arengu suhteliselt kiirema tempo kui ka kõrgema taseme. See lõi tingimused ka eesti rahva kultuuri tõusuks. Eestis oli kirjaoskuse tase tunduvalt kõrgem kui suurvene elanikkonnaga Sise-Venemaa kubermangudes.

Nõukogude ajaloolane V. K. Jatsunski on õigesti juhtinud tähelepanu sellele, et rahvusliku rõhumise olemasolu üksi ei saa olla koloniaalset sõltuvust määravaks tunnuseks, vaid selleks on ikkagi eelkõige majanduslikud olud. Ta peab tõsiseks veaks lugeda Vene impeeriumi kolooniateks kõiki ta mittevene elanikkonnaga osi. Selliste Vene impeeriumi koosseisu kuuluvate territooriumide näitena, mis olid küll rahvuslikult rõhutatud, kuid majanduslikult arenenud, nimetas ta Lätit ja Eestit.⁶¹ Vene impeeriumi kolooniateks polnud samuti Poola ja Ukraina, kuigi ka seal tsarism teostas rahvusliku rõhumise poliitikat.⁶²

Eesti suhtes võib öelda, et oma majanduse koloniaalse seisundi kaotas ta kohe üleminekul Vene riigi koosseisu. Rootsi sõjalis-koloniaalse ikke äralangemine ja tihenev majanduslik seos muu Venemaaga olid nendeks peamisteks vahetuteks teguriteks, mis soodustasid isegi feodaal-pärisorjusliku korra tingimustes kohalike tootlike jõudude ja majanduse suhteliselt kiiret taastamist ning edasiarenemist juba kapitalismi suunas. Majanduslik liitumine tõi kaasa nii rahvastevahelise kontakti kui ka kultuurilise läbikäimise elavnemise. See oli aluseks rõhutatute hulkade ühise võitluse kujunemisele tsarismi, pärisorjuse ja kapitalismi vastu.

Oli väga oluline, et vene talupoeg ja tööline olid sama rõhutatud ja õigusteta nagu eesti, läti jt. Tsaari-Venemaa ääremaade talupojad ja töölised. Neile ei langenud kõige vähematki tulu ääremaade ekspluateerimisest. Tsaari-Venemaal oli olemas tohutult avar baas töörahva ühise võitlusrinde kujunemiseks. Juba uutes ajaloolistes tingimustes tsemenditeeris selle võitlusrinde marksistlik-leninlik partei ning juhtis ta tsarismi ja kapitalismi kukutamisele kogu Venemaal.

Eesti ala Venemaaga ühendamise progressiivsetest tagajärgedest ongi kõige tähtsamaks see, et eesti rahval avanes tema edasises arenemises võimalus liituda vene rahva revolutsioonilise vabastusliikumisega, mis talle lõpptulemusena tõi nii rahvusliku kui ka sotsiaalse vabanemise ning muutis ta vennasrahvaste kaasabil lõpuks ometi oma maa ja saatuse täieõiguslikuks peremeheks. See teema aga vajab erikäsitlemist. Samuti ootavad veel mitmed teisedki ühendamise ja selle ajaloolise tähtsusega seoses olevad küsimused üksikasjalist uurimist.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

Saabus toimetusse
7. V 1960

⁶¹ В. К. Яцунский, Промышленный переворот в России. «Вопросы истории» 1952, № 12, lk. 67.

⁶² А. В. Фадеев, Вовлечение Северного Кавказа в экономическую систему пореформенной России. «История СССР», 1959, № 6, lk. 40.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРИСОЕДИНЕНИЯ ЭСТОНИИ К РОССИИ

А. Вассар,

кандидат исторических наук

Резюме

Несмотря на то, что в нынешнем году исполняется 250 лет с момента присоединения территории Эстонии к России, событие это, имеющее огромное историческое значение, все еще не получило надлежащего освещения в эстонской историографии. В то же время в прибалтийско-немецкой и эстонской буржуазной историографии присоединение Эстонии к России и порожденные им результаты зачастую рассматривались с националистических и антирусских позиций, вредные отголоски чего ощущаются иногда и по сей день. В связи с этим правильная оценка и объективное изучение вопросов, связанных с названным историческим фактом, являются одной из важных актуальных задач эстонской советской историографии.

Для правильной оценки этого переломного события необходимо уяснить, в каком положении находилась Эстония под шведским владычеством с конца XVI по начало XVIII вв. Это период первоначального накопления и развития мануфактуры в Западной Европе, порождением которого являются колониальная система, торговые войны, современная налоговая система и т. д. Для описываемого периода характерны также войны, проводившиеся Швецией во имя установления своей политической и торговой гегемонии на Балтийском море и — особенно — для установления полного контроля над всей внешней торговлей России. В этих войнах сформировалась так называемая шведская «балтийская империя», колониальные провинции которой (Ингерманландия, Эстляндия, Лифляндия и владения в Северной Германии) подвергались жестокой военно-колониальной эксплуатации в интересах шведской метрополии. Эксплуатация провинций служила существенным источником средств для первоначального накопления в Швеции, что, однако, до сих пор еще не стало объектом подробного изучения. Эстляндия и Лифляндия интересовали правящий класс Швеции прежде всего как поставщики дешевого хлеба и как плацдарм для подготовки агрессии против России и Польши. Все это способствовало однобокому развитию экономики Эстонии, нарушению экономических связей, возникших в течение прошедших столетий, а также укреплению и консервации наиболее отсталых крепостнических и даже близких к рабству форм эксплуатации, что в сильной степени тормозило развитие эстонского народа.

В начале XVIII в. военно-колониальная эксплуатация эстонского народа со стороны шведского государства достигла своего апогея.

Историки Советской Эстонии проделали в последние годы большую работу по изучению истории эстонского народа в первой четверти XVIII в. В связи с подготовкой к изданию сборника документов «Из истории эстонского народа в годы Северной войны» было изучено большое количество материалов, хранящихся в архивах нашей страны. Эти документы дают возможность значительно подробнее, чем до сих пор, осветить именно историю народа в рассматриваемый период. На основе этого богатого документального материала наши молодые историки (Э. Эпик, Х. Палли, В. Файнштейн) завершили несколько исследований, в которых убедительно показывается наступление в этот период полного упадка страны под игом шведской военно-колониальной эксплуатации, а также борьба эстонского крестьянства и низших слоев городского населения против помещиков и шведских властей. Уже к началу 1701 г. территория Эстонии была настолько разорена армией Карла XII, а недовольство крестьянства приняло столь угрожающие формы, что возможность использования Эстонии в качестве исходной базы для нанесения удара по России стала весьма сомнительной. Уроки, извлеченные во время пребывания на зимних квартирах в Эстонии, наряду с другими политико-экономическими и военными соображениями, и послужили причиной того, что Карл XII решил перенести центр тяжести военных действий дальше к югу — в Польшу.

Присоединение всей территории Эстонии к России создало условия для быстрой нормализации положения сразу после событий 1710 г., несмотря на оставшийся неизменным крепостнический гнет и частичное сохранение военных повинностей, которые страна была вынуждена нести из-за продолжавшейся войны.

Северная война показала, что экономика России была сильнее экономики Швеции. Став составной частью более мощной России, Эстляндия и Лифляндия смогли вернуться на путь нормального развития. Объединение территории Эстонии с Россией ликвидировало ее колониальную зависимость от Швеции, обеспечило стране длительный мир и создало тем самым необходимые предпосылки для восстановления и подъема ее производительных сил и хозяйства. О том значении, которое имел для развития Эстонии длительный мир, последовавший в результате объединения с Россией, гово-

рилось уже неоднократно. Однако эти вопросы необходимо рассматривать в неразрывной связи с ликвидацией колониальной зависимости и той роли военного плацдарма, направленного против России, которую играла территория Эстляндии и Лифляндии. Политико-экономическое положение последних теперь в корне изменилось. Из «житницы» или аграрной колонии и плацдарма для агрессии они превратились теперь в район, обеспечивавший России выход на Балтийское море и оборонявший ее западные рубежи. Эстляндия и Лифляндия включились в формировавшийся общероссийский рынок, что дало толчок более быстрому развитию здесь производительных сил, товарного сельского хозяйства и промышленности. В недрах феодального строя начали возникать капиталистические отношения, которые уже на рубеже XVIII—XIX вв. привели феодально-крепостнический строй в Эстляндии и Лифляндии к кризису. В XIX в. Эстляндия и Лифляндия принадлежали уже к наиболее развитым в экономическом отношении губерниям России. В. К. Яцунский в своих трудах убедительно показал, что их невозможно рассматривать как колонии Русского государства, невзирая на то, что царизм проводил здесь политику национального и социального угнетения.

Экономическое объединение с Россией повлекло за собой также оживление контактов и культурных сношений между народами. Это, в свою очередь, было одним из необходимых условий для формирования единого общероссийского фронта борьбы трудящихся против царизма, крепостничества и, в конечном итоге, капитализма. Именно это следует считать наиболее важным прогрессивным результатом, достигнутым благодаря присоединению Эстонии к России.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
7. V 1960

Einige Fragen über die Angliederung des estnischen Gebiets an Russland

A. Vassar

Zusammenfassung

Ogleich in diesem Jahr bereits 250 Jahre verstreichen, seit das estnische Gebiet ans Russische Reich angegliedert wurde, hat dieses überaus folgenreiche Ereignis in der estnischen Historiographie nicht die nötige Beachtung gefunden. Die Historiker des Adels und der Bourgeoisie haben aber das Ereignis selbst und seine Folgen oft von nationalistischem, russischfeindlichem Standpunkt aus behandelt, dessen schädlicher Einfluss hier und da noch zu spüren ist. Deshalb ist die richtige Behandlung und Beurteilung der Angliederung des estnischen Gebiets an Russland auch heutzutage in Sowjetestland wichtig und aktuell.

Zwecks richtiger Beurteilung dieses Wendepunktes der estnischen Geschichte ist es notwendig, die Verhältnisse näher aufzuklären, in denen sich Estland unter schwedischem Regiment von Ende des 16. bis Anfang des 18. Jahrhunderts befand. In Westeuropa war es die Periode der ursprünglichen Akkumulation und der Manufaktur; ihre Folgen waren das Kolonialsystem, die Handelskriege, das moderne Fiskalsystem usw. Eine charakteristische Erscheinung dieser Periode bilden auch die von Schweden geführten Kriege um die Vormacht und Handelshegemonie im Ostseegebiet, besonders aber um die ausschliessliche Kontrolle über den gesamten russischen Aussenhandel. In diesen Kriegen entstand auch das Kolonialsystem der «Grossmacht» Schweden, wo die eroberten Provinzen (Ingermanland, Estland, Livland und die Besitzungen in Nord-Deutschland) im Interesse der aggressiven schwedischen Metropole militärkolonial ausgebeutet wurden. Gleichzeitig erscheint die Ausbeutung dieser Kolonialprovinzen als eine wichtige Quelle der ursprünglichen Akkumulation in Schweden selbst — ein Umstand, der aber bisher nicht näher untersucht worden ist. Est- und Livland interessierten die herrschende Klasse Schwedens vor allem als eine billige Kornkammer und ein Aufmarschraum für Aggressionen gegen Russland und Polen. Eine derartige Rolle des estnischen Gebiets bewirkte hier die einseitige Entwicklung der Wirtschaft, eine wesentliche Schädigung der im Laufe vorhergegangener Jahrhunderte herausgebildeten wirtschaftlichen Beziehungen und die Erhaltung und Stärkung der rückständigsten, auf Leibeigenschaft, ja nahezu auf Sklaverei beruhenden Exploitationsformen. Das alles hemmte sehr wesentlich die Entwicklung des estnischen Volkes.

Die militärkoloniale Ausbeutung des estnischen Volkes von seiten des schwedischen Staates erreichte den Höhepunkt am Anfang des 18. Jahrhunderts. Die sowjetestnischen

Historiker haben in den letzten Jahren manches getan, in die Geschichte des estnischen Volkes im ersten Viertel des 18. Jahrhunderts Licht zu schaffen. Anlässlich der Herausgabe der demnächst erscheinenden Dokumentenauswahl «Eesti rahva ajaloo Põhjasõja aastail» («Zur Geschichte des estnischen Volkes in den Jahren des Nordischen Krieges») ist eine Menge Dokumentenmaterial in den einheimischen Archiven durchgeprüft worden. Dieses Material trägt dazu bei, gerade die Geschichte des Volkes zur genannten Zeit viel gründlicher als bisher darzustellen. Auf Grund dieses reichhaltigen Materials haben jüngere Forscher (E. Õpik, H. Palli, V. Fainštein) eine Reihe Abhandlungen geschrieben, die es klarlegen, dass das Land durch die schwedische militärkoloniale Ausbeutung zum vollständigen Ruin getrieben wurde. Zugleich bringen sie Angaben über den Kampf der estnischen Bauernschaft und der städtischen Unterschichten gegen die Gutsbesitzer und die schwedischen Mächte. Schon am Anfang des Jahres 1701 war das estnische Gebiet von der Armee Karls XII dermassen ausgezehrt und das Landvolk dermassen unwillig gestimmt, dass es fraglich wurde, ob das Gebiet sich noch als Ausgangsbasis der Operationen gegen Russland eigne. Die im estnischen Winterquartier gemachten Erfahrungen bildeten neben anderen wirtschaftlich-politischen und militärischen Erwägungen den Grund dafür, warum Karl XII den Schwerpunkt der Kriegstätigkeit in den Süden — auf polnisches Gebiet — verlegte.

Für Estland bedeutete die Angliederung an Russland den einzigen Ausweg aus dem Ruin. Die Lage begann sich schon nach 1710 zu normalisieren, obgleich die Leibeigenschaft erhalten blieb und das Land infolge des andauernden Krieges bedeutende Belastungen tragen musste.

Im Nordischen Kriege trat die wirtschaftliche Überlegenheit Russlands Schweden gegenüber an den Tag. Dem wirtschaftlich stärkeren Russland einverleibt, konnten nunmehr auch Est- und Livland ihre normale Entwicklung wieder aufnehmen. Die Angliederung an Russland liquidierte hier die koloniale Abhängigkeit von Schweden, sicherte anhaltenden Frieden und schuf somit die notwendigen Vorbedingungen für die Wiederherstellung und Weiterentwicklung der Produktivkräfte und der Wirtschaft. Dass der dauernde Frieden als Folge der Vereinigung mit Russland überaus wichtig war für die Entwicklung Estlands, ist schon oft hervorgehoben worden. Diese Tatsache muss aber stets in Verbindung mit der Abschaffung der kolonialen Abhängigkeit, der Stellung Est- und Livlands als Aufmarschraum gegen Russland betrachtet werden. Die politische und wirtschaftliche Lage des Landes änderte sich vollkommen. Aus einer Kornkammer oder Agrarkolonie Schwedens sowie aus seinem Aufmarschraum wurde es nun zu einem Gebiet, das für Russland den Weg nach der Ostsee bedeutete und die russische Westgrenze sicherte. Est- und Livland wurden jetzt ein Teil des im Entstehen begriffenen allrussischen Marktes, wodurch das Wachstum der produktiven Kräfte, der Landwirtschaft und Manufaktur stark gefördert wurde. Mitten in der Feudalordnung bildeten sich schon kapitalistische Verhältnisse, die es in Est- und Livland um 1800 zu einer Krise des feudalen Leibeigenschaftssystems brachten. Im 19. Jh. wurde das estnische und lettische Gebiet zu einem der wirtschaftlich am besten entwickelten im damaligen Russland. W. K. Jazunski hat gezeigt, dass diese Provinzen keineswegs als russische Kolonien bezeichnet werden konnten, obwohl der Zarismus auch hier seine Politik der nationalen und sozialen Bedrückung trieb.

Die wirtschaftlichen Beziehungen mit Russland förderten auch den Kontakt und die kulturelle Fühlung zwischen den verschiedenen Völkern Russlands. Zugleich bildete das die notwendige Vorbedingung für die Entstehung einer einheitlichen allrussischen Kampffront der unterdrückten Volksmassen gegen den Zarismus, die Leibeigenschaft und schliesslich den Kapitalismus, was unter den fortschrittlichen Resultaten der Verbindung mit Russland das wichtigste war.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften
der Estnischen SSR*

Eingegangen am
7. Mai 1960